

Horváth Lajos – Pavlovics Zsófia

Affektív tudattalan és retroaktív ébresztés*

Bevezetés: minimális és kevésbé minimális én

Az én (*self*) problémájára filozófiai, pszichológiai és idegtudományos kutatások egyaránt felfigyeltek. Galen Strawson 29 különböző én-koncepciót sorolt fel, beleértve a legalapvetőbbet, amely az ént pusztán „a tapasztalat alanyaként” definiálja (Strawson, 2000, 39). Kortárs interdiszciplináris diskurzusokban komoly viták folynak az öntudat és az én természetéről. A Dan Zahavi és Matthew Ratcliffe között kibontakozó vita arra keresett választ, hogy az én vajon mennyire tekinthető minimális fenomenológiai adottságnak. Vagy, Balogh Zsuzsanna megfogalmazásával élve, vajon milyen lehet az „alapvető szubjektum-érzetünk”? (Balogh, 2018, 43.) Zahavi szerint a minimális én, vagy másképpen fogalmazva a prereflexív öntudat (*pre-reflective self-awareness*) a tapasztalatszerzés formális feltétele, ami egyben fenomenális sajátosságokkal is bír.¹ Az önreferencia formális feltétele a tapasztalatnak, de a minimális én rendelkezik egy a reflexió segítségével nem megközelíthető fenomenális sajátossággal is: érezzük, hogy tapasztalataink számunkra adódnak, a felbukkanó-artikulálódó tapasztalat a saját tapasztalatfolyamunkban jelenik meg, a mienk. Az első személyű perspektívánk jelenléte így egy sajátos „enyémség” (*minenness*) érzettel is átítatott. Tapasztalataink első személyű adódása egy invariáns dimenzió az intencionális állapotok (észlelés, emlékezés, elképzelés stb.) váltakozása közepette.²

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH 138745 számú projekt támogatásával készült.

¹ Félreértésekre adhat okot, hogy Zahavi gyakran szinonimaként használja a minimális én (*minimal self*) és a prereflexív öntudat (*pre-reflective self-awareness*) kifejezéseket. Az én vagy az öntudat ebben az összefüggésben az én legalapvetőbb „rétegét” jelenti, a tapasztalás elemi szubjektumát, az intencionális állapotok gyújtópontját, amely nem csak a tapasztalatszerzés formális feltételeként szolgál, de egyben sajátos fenomenális jelleggel is rendelkezik. (Tehát tapasztaló szubjektumnak lenni „valamilyen”, a szubjektum fenomenális karakterrel is rendelkezik.) (Zahavi, 2005, 61.)

² „Valójában a számomra-adódás (*for-me-ness*) vagy enyémség (*minenness*) nem egy bizonyos tapasztalati tartalmat jelöl, nem egy bizonyos valamit; nem is tapasztalatok szinkronikus vagy diakronikus összességére utal vagy bármilyen egyéb viszonyra, mely tartalmak között adódhat. A tapasztalatok saját-jellege inkább a tapasztalás megkülönböztetett hogyanjára utal; a fenomenális tudatosság tapasztalható perspektivikusságára. Arra a tényre, hogy a tapasztalatok, amiket jelenleg éppen átélek, másképpen (nem feltétlenül jobban) mutatkoznak meg nekem, mint bárki másnak.” (Zahavi, 2014, 22.)

Zahavi szerint a minimális én olyan tapasztalati sajátosság, ami megelőzi a szocializációt is. Ratcliffe számára az így értett minimális én túlságosan minimális. Véleménye szerint a minimális én inkább arra az implicit érzetre (*sense*) vezethető vissza, hogy ösztönösen tudjuk, hogy éppen milyen intencionális állapotban vagyunk: azaz, teljesen nyilvánvalónak tűnik, hogy éppen észlelünk valamit vagy elképzelünk, fantáziálunk, esetleg belső monológ zajlik bennünk stb. A minimális én nem csak arról tudósít, hogy egy intencionális állapot az első személyű perspektíva érzetét implikálja. A minimális én alapján arról is lehet prereflexív érzetünk, hogy éppen milyen intencionális állapotban vagyunk. Ha a tapasztalatban nem leljük fel a különbséget az észlelés és emlékezés között, akkor nem tudjuk önmagunkat az időben meghatározni. Ha nem érzékeljük prereflexív módon az képzelet és észlelés közötti különbségeket, akkor feloldódhatnak az énhatárok és elveszítjük a térbeli lokalizáció lehetőségét. Tehát a minimális énnak meg kell különböztetnie az intencionális állapotok típusait is az önreferencia formális sajátosságán túl (Ratcliffe, 2017, 27). Ratcliffe szerint döntő szerepe van a személyközi viszonyoknak abban, hogy elsajátítsuk az intencionális állapotok közötti különbségek prereflexív érzetét.

A kritikák hatására Zahavi az én-érzet (*sense of self*) két rétegét különíti el: bevezeti a minimálisabb öntudat (*more minimal self*) és a kevésbé minimális én (*less minimal self*) fogalmakat. Az előbbi a tapasztalatok perspektivikus feltárulásának elemi érzetére utal, míg az utóbbi egy összetett énré, amely időbeli kibontakozással és affektív-emocionális háttérrel is jellemezhető (Zahavi, 2017).

A kevésbé minimális én koncepciója lehetőségek horizontját nyitja meg. Többek között teret engedhet az affektív identitás és affektív tudattalan koncepcióinak is. Thomas Fuchs testemlékezet koncepciójának egyik következménye, hogy az önéletrajzi emlékezet és a narratív identitás szintje alatt elképzelhetőnek tartja a múlt ún. nem-reprezentációkban kifejeződő jelenlétét is. Bizonyos habitusok, diszpozíciók, karakterjegyek, viselkedési mintázatok korábbi élettörténeti események lesüllyedéseként és összesűrűsödéseként képzelhetők el.³ Fuchs egyik klasszikus példája az író Aharon Appelfeld önéletrajzi beszámolója, akinek háborús élményei szinte beíródtak viselkedési mintázataiba. Appelfeld leírja, hogy évekkal később sem tud a járda közepén sétálni, hanem közel húzódik a falhoz. Az eső vagy a nyirkos cipő érzete pedig azonnal előhívja az ukrain rejtőzködés affektív atmoszféráját, attól függetlenül, hogy már nem emlékszik a háborús időszak apróbb részleteire (Fuchs, 2012a, 18).

Affektív tudattalan és testemlékezet

Hogyan határozhatjuk meg az affektivitást és az affektív tudattalant? Ullmann (2015), Thomas Fuchshoz hasonlóan, az affektivitást úgy határozza meg, mint érzelmek és hangulatok láthatatlan hálózata, ami ugyanakkor hatással lehet világban-való-

³ A narratív identitás koncepciójában is fontos szerepet játszanak a fikcionális, konstruktív és visszatekintő folyamatok. Lásd például MacIntyre, 1999 és Goldie, 2012. Husserl habitus-fogalmával kapcsolatban lásd Moran, 2011.

létünkre. Az affektív tudattalan legfeltűnőbb megnyilvánulási formái a bizonyos helyzetekben felbukkanó tipikus reaktív minták; ezek a reakciók passzívak és automatikusak, tudatos megfontolás nélkül zajlanak. Az affektív tudattalannal kapcsolatban nincs teljes konszenzus a fenomenológiai szakirodalomban. Kozyreva (2017, 2018) az implicit emlékezet sajátosságait fenomenológiai elméleti keretbe ágyazza⁴, és bevezeti az *affektív emlékezet* fogalmát, ami tudatküszöb alatt befolyásolhatja az ént.⁵ Ullmann (2015) azt állítja, hogy az affektív tudattalan alapvetően személyközi jellegű, és összefügg a traumatizáció kérdéseivel is. A traumatizáció kapcsán gondolhatunk pszichoanalitikus megközelítésekre, Freud és Ferenczi munkáira vagy klinikai pszichológiai megközelítésekre is, de akár Rudolf Bernet traumatikus szubjektivitásról szőtt nézeteit is említhetjük (Bernet, 2000). Natalie Depraz megállapítja, hogy Husserl és a francia fenomenológia nagy alakjai (Sartre, Levinas, Merleau-Ponty), bár nem közvetlenül célozták meg a „traumatikus tapasztalatot”, de olyan pregnáns fogalmi kereteket hoztak létre, amelyek megvilágítják a trauma tapasztalati dinamizmusát (Depraz, 2018, 62). A trauma egyik fenomenológiai megközelítése Fuchnál is megjelenik: a trauma egy még nem integrált vagy interpretált eseményt jelent, mely nemcsak az elfojtott visszatérésén keresztül fejt ki hatását, hanem a megélt test (*Leib*) habitusaiban is rejtőzködhet:

„A traumatikus esemény egy olyan tapasztalat, ami elfogadhatatlan, és nem illeszthető be egy jelentéssel bíró kontextusba. A fájdalom-emlékezethez hasonlóan az elkerülési vagy tagadási mechanizmusokat azért működtetjük, hogy elkülönítsük, elfelejtsük vagy elfojtsuk az emlék fájdalmas tartalmát. A trauma ellenáll a tudatos visszaemlékezésnek, de jóval ártalmasabb lehet a megélt test emlékezeti rendszerében, amiben idegen testként jelenhet meg. A traumatizált személy gyakran belebotlik valamibe, ami felidézheti a traumát” (Fuchs, 2012a, 17).

Fuchs szerint a testemlékezet implicit emlékezeti rendszer, ami azt jelenti, hogy egy habitusokból, akaratlan emlékekből, spontán asszociációkból és testi reakciókból építkező emlékezeti rendszerről van szó. Sőt, úgy gondolja, hogy a testemlékezet egy sajátos folyamat, amelyben az implicit tartalom fokozatosan explicitté válhat. Váratlanul felbukkanó testi érzetek vagy affektív atmoszférák és hangulatok – melyek

⁴ Röviden összefoglalva, az implicit emlékezet magába foglalja az amnéziás betegek sajátos teljesítményeit, akik képesek elsajátítani bizonyos képességeket anélkül, hogy expliciten visszaemlékezzenek a tanulási folyamatra, vagy elkerülő viselkedést tanúsítanak, mintha emlékezni tudnának fájdalmas eseményekre (elektrosokk vagy tűszúrás) (Schacter et al., 1993). Akkor beszélhetünk implicit folyamatról, amikor az embereket a múltbeli tapasztalatok explicit visszaemlékezés nélkül vagy anélkül befolyásolják, hogy „tudatában lennének, hogy emlékeznek” (Schacter 1996, 161). Az explicit emlékezet az események tudatos, verbális felidézésére utal; az implicit emlékezet esetében a személy cselekszik valamit, és következtetünk a korábbi esemény hatására anélkül, hogy az alany beismerné, hogy átélte a korábbi élményt. Az implicit emlékezet az explicit emlékezettel összehasonlítva definiálható; ez a megkülönböztetés 1923-ig vezethető vissza, és komoly szakmai viták folynak arról, hogy az implicit emlékezet különálló emlékezeti rendszernek tekinthető-e az agyban (Weinberger és Stoycheva, 2020, 146).

⁵ Kozyreva az implicit emlékezet szerepét hangsúlyozza a prereflexív öntudat megértésében: „...a kognitív pszichológiában az implicit emlékezet kapcsán végzett kutatások kimutatták, hogy annak befolyása a testi vagy észlelési tapasztalaton túlra is kiterjed, és magába foglalja az érzéseket, viselkedést, fogalmi gondolkodást és a személyközi kapcsolatokat. Pontosan ez az a perspektíva, ami igazolja az implicit emlékezet pozícióját mint ami a prereflexív öntapasztalás konstitutív dimenziója, és ily módon a jelenlegi kutatás középpontjába helyezhető.” (Kozyreva, 2017, 175.)

szintén kötődnek a megélt testhez – implicit emlékezeti magokként funkcionálhatnak. A testérzetek akár formálódó, előbukkanó önéletrajzi tartalom előjelei is lehetnek. Ezek a tartalmak spontán módon vagy akár pszichoterápiás környezetben artikulálódhatnak. Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy sokkal inkább *deskriptív* és nem empirikus vállalkozásról van itt szó, ami nagyon sokat merített a pszichoterápiás gyakorlatokból, a megcselekvés (*enactment*) különféle megnyilvánulási formáiból és a poszttraumás stressz-zavar intruzív emlékeinek vizsgálatából. Nem túlzás azt állítani, hogy Fuchs a testemlékezeten keresztül újra bevezette az implicit emlékezet problémáját a fenomenológiába. Merleau-Ponty fő munkájában (*Az észlelés fenomenológiája*) jelenik meg a „habituális test” problémája, Fuchs pedig erre alapozva vezeti be a testemlékezet fogalmát.⁶ Fuchs szavaival:

„A test tehát az organikusan fejlődő hajlamok és képességek összessége, melyek segítségével nemcsak észlelünk és cselekszünk, de vágyakozunk és kommunikálunk is. A testemlékezetben lehorgonyzott tapasztalat kiterjed, és összekapcsol a környezettel, mint egy láthatatlan hálózat, amely a dolgokhoz és más emberekhez kapcsol minket” (Fuchs, 2012a, 11).

Az affektív tudattalan ebben az összefüggésben habitusokból, karakterjegyekből, viselkedési és reaktív mintákból álló – nem feltétlenül reprezentálható tartalmakra utaló – hálózatként értelmezhető. Fuchs horizontális tudattalanról ír, ami arra utal, hogy az affektív tudattalan egyszerre testi és testközi tudattalan. Fuchs Merleau-Ponty-idézeteken keresztül megállapítja, hogy a tudattalan fixációk magukba foglalják a múltból származó traumatikus tapasztalatokat, az elfelejtett vagy elfojtott tapasztalatok „testközi jelenléte” pedig a szubjektíven megélt teret sematizálja azáltal, hogy beszűkíti a személy életvilágának lehetőségterét (Fuchs, 2012b, 86). Fuchs azt állítja, hogy a testemlékezet „egy szenzomotoros, érzéki és interaktív mező, melyben mi, megtestesült lényekként, állandóan mozgásba hozzuk és irányítjuk magunkat” (Fuchs 2012b, 92). Ebben a tekintetben az affektív tudattalan a testbe ágyazódik; ami azt jelenti, hogy az életvilág vonzó és taszító erői a megélt test projekcióinak közvetítésével keletkeznek. Az interszubjektivitás szerepe nélkül viszont a megélt test önaffektív, projektív képességei csak szolipszisztikus illúziókat keltenének. Nem önmagába záródott tudatok vagyunk, hanem a testközi világban tartózkodunk és Fuchs szerint az „implicit kapcsolati mintákat”, melyek szintén testemlékezet megnyilvánulásai, a környezettel és másokkal folytatott interakció során sajátítjuk el.

Fuchs pszichiáterként azt állítja, hogy a homályosan érzékelt érzelmek vagy impulzusok elfelejtett vagy elfojtott tartalmak visszatükröződései, illetve egy lehetséges jövőbeli állapot fenyegető sejtelmei vagy előérzetei (Fuchs, 2012a, 20). A pszichoterápiás technikák (pl. fókuszálás) feltárhatják az érzetek (*felt sense*)⁷

⁶ A testemlékezet ismétlődő szituációk szintézise: „Ha, Merleau-Ponty alapul véve, nem úgy tekintünk a testre, mint látható, megérintható és érző fizikai test, hanem mindenekelőtt látási, érintési, érzékelési képesség, akkor a testemlékezet az említett testi predispozíciók egészét jelöli, ahogy azok kifejlődnek, másképpen szólva történelmi dimenziójukban kialakultak. A testemlékezetben a múltban megtapasztalt helyzetek és cselekedetek összeolvadnak, anélkül, hogy bármelyik önállóan felbukkanna.” (Fuchs, 2012b, 91.)

⁷ Olyan speciális sejtelmekről, testi-önaffektív érzetekről van szó ebben a kontextusban, amelyek sajátos értelemkezdeményeknek is tekinthetők. A testemlékezet problémája magában foglalja a megélt időben és a megélt testben kibontakozó, felsejlő értelemkezdemények geneziséét is, egyfajta passzív genezis folyamatát, amely talán összekapcsolható a retroaktivitás fenomenológiájával is.

jelentésmagjait (*meaning core*), melyekből akár önéletrajzi tartalmak is előbukkanhatnak. Fuchs azt állítja, hogy a testemlékezet nemcsak a percepció és a viselkedés diszpozícióit nyújtja, hanem az élettörténet hordozója is lehet. A testemlékezet ernyő-fogalomként szolgál az affektív élet komplexitásának magyarázatában. Ennek eredményeképpen a szituációk nehezen artikulálható ismerőssége, a hirtelen kitörő impulzusok, a bizonyos helyzetekben megmutatkozó hiperérzékenység és a másokról alkotott intuitív benyomások megmagyarázható jelenségekké válnak.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy ha a testemlékezetet egy dinamikus, folyamatjellegű emlékezeti rendszerként fogjuk fel, akkor az értelem keletkezésének sajátos tudatküszöb alatt zajló folyamatait pillanthatjuk meg. Tengelyi László „értelmerképződmény” szakkifejezése talán jogosan használható ebben a kontextusban is.⁸ Olyan félretolt, nem tudatosított értelmerképződmények tudatba töréséről van szó, amelyekről a megélt test homályos érzetein és érzésein keresztül vehetünk tudomást. A megélt test implicit jelentésmagjai egy folyamatban lévő ingadozást feltételeznek a tudat nem-reprezentálható és reprezentálható elemei között. Ahogy azt már fentebb említettük, Fuchs egy horizontális tudattalan mellett érvel, ahol az elfeledett vagy akár elfojtott tartalom a testi érzetek asszociációs láncszemein keresztül áramlik vissza a jelenbe. Másképpen fogalmazva a testemlékezet az értelemadás bizonytalan, átmeneti régióját jelképezi, a keletkező értelem altalaját, ami genetikus fenomenológiai szempontból jelentős kérdéseket vethet fel. Ha az affektív tudattalan a keletkező értelem színhelye, akkor az idő problémájával is számolnunk kell.

Retroaktivitás és affektív tudattalan

Fuchs nemcsak azt állítja, hogy testérzetekből akár önéletrajzi emlékek is előbukkanhatnak, hanem a múlt nem-reprezentációkban kifejeződő jelenlétét is hangsúlyozza. Azaz a múlt nem feltétlenül emlékezeti képekben és narratívákban elevenedik meg, hanem cselekvéseken keresztül is beáramolhat a jelenbe. Bizonyos körülmények között (kiváltképpen a PTSD-ben szenvedő alanyok esetében) a test megcselekszi (*enactment*) a múltat a jelenben.⁹ Egy illékony hangulat, egy szokatlan viselkedés vagy egy dühkitörés a terapeutikus helyzetben az affektív tudattalan aktivitására utalhat. A testemlékezet fogalma az affektív tudattalan különböző szálait egy holisztikus hálózatba szövi. Mivel a fenomenológia a megélt időben próbálja vizsgálni az intencionális állapotok aktivitását, ezért felmerül a kérdés: hogyan egyeztethetjük össze a testemlékezet sajátosságait a megélt időtapasztalat fenomenológiájával?

⁸ Vö. Tengelyi, 1998, 38-39.

⁹ Idegtudományi szempontból Charles E. Scott affektív vagy prereflexív emléknymokként definiálja a traumához kapcsolódó emlékeket. Az amygdala, mely az ösztönös-érzelmi emlékezet agyi központja, az erős, stresszel kapcsolatos szituációkban aktiválódott, később pedig előidézhet ilyen tapasztalatokat, mintha a múltbeli veszélyek jelen lennének. Az agy hippocampuszi funkciója nélkül a traumatikus eseménynek nincsen térbeli és időbeli kontextusa: „Amikor a traumatizált limbikus rendszer dominál, olyan szintű a stressz mértéke bennünk, ami felülmúl minden más affekciót, és olyan erős benyomások érnek minket, amit nem lehet kifejezni konszenzuálisan elfogadott affekciókkal. Egy azonosíthatatlan affektusról van szó” (Scott, 2009, 119).

Az idő és a tudattalan problémája a retroaktivitás fenoménjén keresztül is megközelíthető. Ullmann (2010) azt állítja, hogy a retroaktivitás a tudat egyik legalapvetőbb sajátossága, amit értelmezhetünk úgy is, mint egy ide-oda történő mozgást a megélt időben. Ullmann továbbfejleszti a retroaktivitás kezdetleges analizisét, mely Husserl passzív szintézisekre vonatkozó elemzéseiben és a bernai kéziratokban is fellelhető (Husserl, 2001; 2012), és azt állítja, hogy meglepő módon a retroaktivitás a tudatműködés alapvető sajátossága lehet, illetve a genetikusan fenomenológiai vizsgálódások számára kulcsfontosságú fenomén (Ullmann, 2004, 137). Kozyreva pedig azt állítja, hogy affektív viszonyt létesítünk a múlttal. Tehát a múlt nem pusztán explicit emlékezet esetén, hanem „implicit affektív ébresztéseken” keresztül is beáramolhat a jelenbe. Bizonyos múltba süllyedő elemek felébrednek és visszatérnek a jelenbe, vagy éppen távoli emlékek bukkannak elő tudatküszöb alatt zajló asszociációs és affektív motivációknak köszönhetően. A tudat intencionális struktúráját látva arra a következtetésre jutunk, hogy „a tudat nehezen viseli el a »vakfoltokat«, és erős hajlandóságot mutat a koherencia-teremtésre” (Kozyreva, 2017, 211.). Ebben a bonyolult folyamatban fontos szerepet játszhat a múlt affektív-retroaktív ébresztése is.

Fenomenológiai szempontból úgy definiálhatjuk a retroaktivitást, mint egy különleges intencionális aktust, ami szorosan kapcsolódik a reprodukív visszaemlékezéshez, ugyanakkor az affektivitás nagyobb szerepet játszik benne, illetve a spontaneitás különbözteti meg a tudatos-akaratlagos visszaemlékezéstől. A retroaktivitás egy kétirányú mozgás a jelen és a múlt között, mely a múltbeli benyomásokot vagy akár egészes tartalmakat (emlékeket) gyakran egy teljesen új alakzatba rendezi, új értelemmel és új affektív erővel ruházza fel azokat. Husserli perspektívából a retroaktivitás a reprodukív asszociáció speciális megjelenési formája. A reprodukív asszociáció összekapcsolja a múltat a jelennel, azaz a hasonlóság asszociációs törvénye segítségével a jelenbeli élmény felébreszti a múltbeli emléket (Marosán, 2020, 183; Bicaege, 2010, 43-44). De vajon mi lehet a retroaktív ébresztések megkülönböztető jegye? A retroaktivitás egy sajátos integratív funkcióval bír: a közeli vagy távoli múltban szunnyadó, észre nem vett tartalmakat visszahozza a jelenbe. Nem pusztán a múlt felidézéséről, egy emlék előhívásáról van szó, hanem egy erőteljes affektív impulzus segítségével a múlt visszaáramlik a jelenbe, és a jelen beáramlik a múltba. A retroaktivitás egyfajta örvény az időben, a keletkezőben lévő múlt, ami nem magyarázható a retencionális lecsengés monotóniájával (Ullmann, 2010, 287). Ez az a sajátos, affektív elelenséggel töltött asszociációs viszony, amit Ullmann a keletkezés fenomenológiájaként határozott meg (Ullmann, 2004, 2008).

A retroaktív ébresztés legegyszerűbb példája az, amikor rájövünk, hogy egy bizonyos dallam hallatszott a háttérben miközben belemerültünk egy beszélgetésbe. Ebben az esetben az affektív erő¹⁰ – husserli metaforával szólva – visszafelé sugárzik a retencionális lefutásban, és korábbi benyomásokat ébreszt fel; tehát értelmet ad

¹⁰ Az affektív erő metaforája és a múlt retroaktív sematizmusa nem csupán fenomenológiai konstrukciók, a pszichoanalízisben jelentőséggel bírnak. Bergo nagyon hasonló módon interpretálja Freud szexuális traumatizációval kapcsolatos nézeteit. Bergo szintén az affektív erő fogalmát használja, amikor a freudi utólagosság logikáját elemzi. Egy korábban semlegesnek tűnő jelenet affektív erőre és fogalmi meghatározásra tesz szert egy olyan esemény hatására, ami felfedi a korábbi esemény szexuális jelentését. Ennek következtében egy *retroaktív traumatizáció* lép életbe, ami maga alá gyűri a pszichét. (Vö. Bergo, 2009, 214.)

korábban fel nem ismert hangok sorozatának (Steinbock, 2004, 29-30). A retroaktivitás a jelenbeli benyomások újjáéledését jelenti az éppen lecsengő retencionális lefutásban, de beszélhetünk a retroaktivitás visszaemlékezésben játszott szerepéről is, ahol egyfajta *alakváltás* vagy *értelemadás* történik, tehát egy régi emléket új horizontba illesztünk egy jelenben tapasztalható történés hatására (Ullmann, 2010, 280).

A retroaktivitás felfogható a múltbeli benyomások újjáéledéseként és a korábbi értelem eltörléseként (*cancellation*). Ami az utóbbit illeti, figyeljük meg Larrabee egyszerű példáját: látunk egy közeledő idegent, és azt gondoljuk, hogy ő az ismerősünk, Jane, akivel egy találkozót beszéltünk meg. Amikor az idegen közelebb jön, hirtelen rájövünk, hogy ez a személy mindig is egy idegen volt, és nem Jane (Larrabee, 1995, 360). Retroaktív módon módosítjuk a passzívan tulajdonított értelmet, és így a korábbi vélekedés alakváltáson megy keresztül.¹¹

Az érzelmileg felkavaró esetekben a retroaktív törlés nagyobb jelentőséget élvez. Ilyen szituáció például egy barátság megszakítása vagy egy válás keserű élménye. Ezekben az esetekben a boldog évekhez kapcsolódó emlényomok és érzelmek gyorsan elhalványulhatnak a hirtelen felbukkanó megbánás, harag vagy más affektív impulzusok következtében. A sértett fél elméjében a nyaralások és más kellemes emlékek hirtelen tovatűnő illúziókká, vagy legrosszabb esetben nyugtalanságot kiváltó emlékekké válnak. Az önostorozás ehhez hasonló eseteiben a nyugtalanság és kétségbeesés vagy harag és büntudat mintázatai az affektív tudattalantól bukkannak fel, és átszínezik, sőt talán át is írják a korábbi emlékeket. Nemcsak a visszaemlékezés módja változik meg, hanem az emlékezeti tartalom maga is újrarendeződik, érzelmi-affektív szempontból sematizálódik.

A példákat figyelembe úgy tűnik, hogy a retroaktív törlés dinamikájában az affektív tudattalan ébredése megelőz bármilyen tudatos értelemadási folyamatot. A visszamenőleges értelmezés és a szóban forgó alakváltás a narratív önértelmezés szerves részét képezheti, bár az affektív erők viaszszugárzása¹² megelőzhet minden szándékos értelemadási folyamatot, és asszociációs kapcsolatban állhat testi reakciókkal is. Elképzelhető, hogy a retroaktív ébresztés, illetve törlés jelentősen átalakítja az affektív tudattalan habitusokból és diszpozíciókból álló hálózatát is. Elgondolhatunk olyan traumatikus retroaktív ébresztéseket, amelyek megrázkódtatást okoznak: Bernet szerint Freud retroaktív trauma koncepciója, amelyben az alany utólagosan tudatosítja, hogy csábításnak volt kitéve gyermekkorában, fontos szerepet játszik a szubjektum konstitúciójában. Az alany megrázkódtatásnak van kitéve egy újraértelmezett emlényom felidézése miatt, egy radikális idegenséggel szembesül, melynek következménye az elfojtás és tünetképzés (vö. Bernet, 2000). A traumatikus retroaktivitást elszenvedő alany identitása affektív-emocionális alapjaiban rendülhet meg. De vajon hogyan jellemezhetjük ezt az affektív identitást fenomenológiai

¹¹ Természetesen az értelemmel bíró tartalom eltörlése nem korlátozódik a retroaktivitás speciális eseteire, inkább a percepció inherens mechanizmusáról van szó. Husserl szerint az aktuális észlelési tárgy bizonytalansága miatt (például nem tudunk dönteni egy emberi lény és egy próbababa benyomása között) gyakran teljesen új reprezentációkat ismerünk (Husserl, 2006, 478).

¹² Husserl a *Rückstrahlung affektiver Kraft* kifejezést használja.

szempontból? Ebben az összefüggésben talán újra a minimális és kevésbé minimális én közötti különbséghez fordulhatunk.

Fuchs szerint a személy (*person*) főbb alkotóelemei a reflexív öntudat és az önéletrajzi emlékezet; ezzel szemben a prereflexív öntudat (illetve a minimális én) a megélt test (*Leib*) és az élőlény jelleg (*being alive*) nem-reprezentálható rétegére utal.¹³ A perszonális és szubperszonális szintek a retroaktív értelemadás különböző formáit is előmozdíthatják. A retroaktivitásnak fontos szerepe van a narratív önértelmezésben. Itt egyszerűen a múltbeli tapasztalatok kognitív, érzelmi, sőt akár etikai kiértékeléséről és átszínezéséről van szó (vö. Goldie, 2012). Amennyiben a narratív identitás lényegét Louis O. Mink nyomán visszatekintő történetírásként értelmezzük, akkor Ullmann megállapítása szerint komoly szerepe lehet a retroaktivitásnak ebben a kontextusban is, hiszen tapasztalatainkat retroaktív módon formáljuk át koherens, lineáris, okságilag rendezett történetté (Ullmann, 2015, 24). A közeli vagy távolabbi emlékeket újraértékelő és újraformáló folyamatot tekinthetjük *tudatos-narratív* retroaktív önértelmezésnek is. Az affektív tudattalan nem-reprezentatív szintjén viszont egy *implicit-testi retroaktivitást* is feltételezhetünk: itt önaffektív módon előbukkanó hangulatok, homályos testérzetek, önkéntelen emlékenyomok megjelenéséről van szó, amelyek Fuchs szerint a testemlékezet kezdeti megnyilvánulási formái lehetnek, vagyis olyan értelemkezdemények, amelyek a megélt test artikulálatlan érzetein keresztül ingerlik a tudatot.

Kozyreva tanulmányában és könyvében egy nagyon közeli kapcsolatot alapozott meg a testemlékezet és „az affektív ébresztés implicit vagy nem-reprezentálható intencionalitása között” (Kozyreva, 2018, 221). Kozyreva a megélt test fenomenológiáját alapul véve az én és a múlt nem reprezentációra épülő összefonódásáról beszél. Továbbá, Husserl affektivitás-elméletét követve kimutatja, hogy az affektív ébresztések és a reprodukív visszaemlékezés egymáshoz szorosan kapcsolódó, de nem teljesen azonos folyamatok. A kétféle visszaemlékezés közötti kapcsolatot *konstitutív* kapcsolatként gondolhatjuk el: „Nyilvánvaló, hogy nem minden ébresztés éri el az explicit emlékek szintjét, de minden emlékezés affektív ébresztéssel veszi kezdetét, utóbbiakat pedig tekinthetjük úgy, mint reprodukív megjelenítések felé irányuló tendenciákat.” (Kozyreva, 2017, 189.) A testemlékezet nyelvén fogalmazva, az értelemmel nem rendelkező érzés vagy érzet a megélt testben előbb utóbb explicit emlékek (önéletrajzi tartalmak) megjelenéséhez vezethet.

A *tudatos-narratív* és az *implicit-testi* retroaktivitás megkülönböztetése tükrözi Kozyreva affektív identitásról és Fuchs testemlékezetről szőtt nézeteit. Természetesen a retroaktivitás az énből kiinduló folyamatként is elgondolható, hiszen gyakori tapasztalat, hogy valamilyen motiváció hatására életünk múltbeli eseményein tűnődünk. Ugyanakkor elképzelhetővé válnak olyan forгатókönyvek is, amikor az affektív erő és annak múltba sugárzása erőteljes hatásokat vált ki. Meghökkenítő tapasztalatok, csalódások, vagy akár traumatikus megrázódtatások hatására implicit-testi retroaktív ébresztés keletkezhet az eleven jelenben. Ez a tudatküszöb alatti

¹³ Ahogy azt már korábban láttuk, Fuchs szoros kapcsolatot feltételez a szelf és a testi érzések között. Husserli hatást figyelhetünk meg, amikor a megélt testet interoceptív, propioceptív és kinezetikus, az önaffekciót magában foglaló tudatosságként definiálja (Fuchs, 2015, 325).

folyamat olyan asszociációs hálózatot mobilizál, amely egyszerre tekinthető megélt testi élménynek és értelemkezdeménynek is.

Az affektív tudattalan koncepciója a husserli fenomenológiai tudattalan szerves részének tekinthető. A passzív szintézisekre vonatkozó előadásokban és a bernai kéziratokban érdekes módon éppen a retroaktivitás fenoménje vezeti el Husserlt a nem-tematikus, de tematizálható hűletikus (érzéki) tartalmak és értelmek által konstituált tudattalan fogalmához. A tudatos figyelem háttére mögött húzódik a leülepedett értelmek rendszere (szedimentum-rendszer), amelyben a passzívan (automatikusan) működésbe lépő képességek, habitusok, viszonyulások helyezkednek el (Marosán, 2020, 108). A tudattalan a spontán értelemképződés háttére, Marosán szemléletes megfogalmazásával élve: „A tudattalan jelenti a valósággal való felszín alatti érintkezés csatornáinak hálózatát” (Marosán, 2020, 109). A tudattalan a retroaktív ébresztés altalaja vagy alapanyaga. Marosán megjegyzi, hogy a tudattalanba nem csupán nem tudatosult hűletikus tartalmak és be nem töltött protenciók kerülhetnek be, hanem egészen bonyolult értelemalakzatok is. Minden, ami nyomot hagyott az élettörténetben, a tudat felszíne alatt asszociációs kapcsolatba léphet egymással, és a megfelelő kulcsingerrel (*Reiz*) felébreszthető (Marosán, 2020, 110).

A retroaktív ébresztések tehát nem a semmiből keletkeznek, és nem is pusztán az explicit emlékezeten keresztül fejtik ki hatásukat. Retroaktív ébresztés tárgya lehet bármilyen elfeledettnek vélt érzéki benyomás, színek, illatok, homályos hangulatok, gyermekkorban habitualizálódott szorongások vagy bármi, ami a tudat nem-reprezentálható homályos holdudvarát alkotja. Egyszerű szenzoros vagy komplex értelemalakzat egyaránt asszociatív-retroaktív ébresztés alapanyagává válhat. Ezek az önéntelenül meginduló értelemkezdemények azonban az én szintetizáló funkciójának alanyává válnak, és adott esetben akár koherens narratívába is rendeződhetnek. Az affektív tudattalan a fenomenológiai tudattalan azon rétegének tekinthető, amely alapvetően az érzelmi-hangulati élet sematizációját végzi, és szoros szálakkal kötődhet a traumatikus eseményekhez is. Az affektív tudattalan reaktív mintázatai a fenomenológiai tudattalan előcsarnokát alkotják. Az affektív tudattalan rendkívül érzékeny bizonyos kulcsingerekre, melyek asszociatív viszonyba léphetnek a korábban átélt meglepő vagy traumatikus eseményekkel. Fuchs szerint a testemlékezet nem-reprezentálható tartalmi uralják a traumatizált alanyok elkerülő viselkedését; ebben az esetben is sajátos affektív reakciókról van szó, amelyek csak később tudatosíthatók.

Trauma és retroaktivitás

Pintér Judit Nóra szerint a trauma reprezentálhatatlansága maga után vonja, hogy a traumatikus esemény felidézhetetlen, tehát egy korábban meg-nem-jelenített múlthoz tartozik; egy olyan múlthoz, ami sohasem volt jelen. Pintér továbbá rámutat, hogy Freud aktuális és visszaható trauma-koncepciója két különböző temporális logikát feltételez. Az aktuális trauma esetében a traumatikus helyzet olyan energiatöbblettel bír, melynek hatására a mentális apparátus megrendül. A visszaható vagy retroaktív trauma esetében egy korábbi emléknym felidézése vált ki traumatikus hatást, melyről

az én csak megkésve vesz tudomást (Pintér, 2014, 36-37). Ha a trauma a közelmúltban történt, akkor egy olyan eseményről van szó, ami idegensége miatt erőszakosan hatol be a szubjektum biztonságos világába (Ullmann, 2015, 32). Gusich (2012) hasonló javaslattal áll elő, amikor a traumatikus erő¹⁴ és a szituáció affektív erejének szerepét hangsúlyozza. Egy traumatikus helyzetben az esemény tagadása az én védelmében és a történés affektív erejének csökkentése céljából következik be. A traumatikus eseményt nem tudjuk értelmezni, ennek következtében megváltozik a tudat időtapasztalata, vagyis a figyelem egyetlen eseményre összpontosul (Gusich, 2012, 510).

Freud a hisztéria-tanulmányokban úgy vélte, hogy a hisztérikus tünetképzést megelőzi egy eredeti bevésődési folyamat (Freud, 1895/2011; Fletcher, 2013, 63). A traumatikus esemény, bár nem értelmezhető, mégis nyomot hagy hátra a pszichében félretolt, elfojtott képződményként. A felidézhetetlen vagy még-nem-értelmezett múlt látenciája tünetképzésben, akár pszichoszomatikus tünetekben és kényszerselekvésekben is megnyilvánulhat. Ebben a tekintetben az implicit-testi retroaktív ébresztés a tudatos-narratív retroaktív önértelmezés előtt jár. Az implicit-testi retroaktív ébresztés a reprezentálhatatlan esemény jelenbe törésének folyamata testi érzeteken, impulzusokon és hangulatokon keresztül. Ebben az esetben tehát a testemlékezet implicit folyamatairól van szó. A még fel nem dolgozott és értelmezett hatások a tudatos-narratív retroaktív önértelmezés szintjére is emelkedhetnek egy megfelelő értelmezési horizont esetén. Freud *A tudományos pszichológia tervezete* című írásában elmond egy rövid történetet. Emma főbiától szenved, nem mer egyedül boltba menni. Az analízis során Freud egy traumatikus jelenetet talál, amelyben Emma nyolcéves korában egy boltban édességet akart vásárolni, és egy vigyorgó eladó megragadta a nemi szervét a ruháján keresztül. A traumatikus jelenet egy kiegészítő jelenet közvetítésével bukkant elő, amelyben Emma tizenkét éves volt, és két nevetgélő eladóval találkozott egy boltban. Akkor úgy érezte, hogy az eladók a ruháján nevetnek, és hirtelen megriadt, majd később a főbiája is kialakult. Freud szerint ezen a közvetítő emléknymon keresztül reagálódott le az első traumatikus jelenet izgalmi állapota. Amint tudatosította az eredeti esemény traumatikus jellegét (a szexuális zaklatást), az emlék traumatikus hatásra tett szert, és életbe lépett az elfojtás és tünetképzés (Freud, 1895/1966, 355-356).

Az implicit-testi retroaktív ébresztés nem csupán egy korábbi, integrálhatatlan traumatikus emléknym utórezgése lehet, ami megelőlegezi a narratív feldolgozást, hanem egy történetté formált traumatikus eseményt is kísérhet. Tegyük fel, hogy történt velünk valami váratlan (például egy karcolás nélkül túlélünk egy autóbalesetet), ami egyszerű történetként elmesélhető; majd pár nappal később sajátos diszkomfortérzetet, szorongást érzünk az megélt testben. Ebben a példában még értelmezhetetlen emléknymokról sincs szó, de szokatlan módon a testi-implicit retroaktív ébresztés a tudatos feldolgozás után jelent meg. Az utólagos értelmezés, hogy nagyobb baj is történhetett volna implicit-testi retroaktív ébresztéseket generálhat a megélt testben. Husserli metaforával élve az affekció visszasugárzódott a múltba, és testi reakciókhoz is vezetett. Larrabee (1995) husserli perspektívából amellet érvel, hogy a szomatizáció esetében valamilyen passzív asszociációs folyamat megy végbe;

¹⁴ Gusich a traumatikus erő fogalmát Rudolf Bernettől kölcsönzi (lásd Bernet, 2000).

ami azt jelenti, hogy a nem testi tapasztalatok is hatásokat válthatnak ki a megélt testben: „Például a nyomás, amit akkor érzünk, amikor határidőre kell döntést hoznunk, látszólag egy mentális folyamat, ami egy fejfájás nyomáséretté válik; vagy a döntés, melynek hatására számos kellemetlen felelősség nehezedik ránk, hátgörcs formájában szomatizálódik.” (Larrabee, 1995, 358.) Természetesen a szomatizáció és szimbolizáció kérdései hosszú múltra nyúlnak vissza a pszichoanalízisben.¹⁵

A fenti példák talán azt is demonstrálják, hogy az implicit-testi és a tudatos-narratív retroaktivitás között kölcsönös viszonyt és ciklikus összefüggést feltételezhetünk. A két folyamat összeegyeztethető a retroaktivitás temporalitásával: a jelen beáramlik a múltba, és a múlt visszaáramlik a jelenbe. A retroaktív ébresztés nem pusztán azt jelenti, hogy egy jelenlegi kulcsinger vagy új értelmezési horizont felébreszti és adott esetben át is értelmezi az emlékeket vagy a még nem feldolgozott emléknymokat; a retroaktív ébresztés holisztikus módon is elképzelhető, Marosán megfogalmazásával élve tudattalan tartalmak kölcsönhatásáról beszélhetünk. A retroaktivitás nem pusztán két egyedi esemény közötti ide-oda mozgás, hanem egyben asszociációs láncreakció is. A tudattalan tartalmak a retroaktív ébresztések láncolatát indítják el egy bizonyos affekció hatására: „Az egyik ébresztés beindítja egy másik tartalom ébresztését is, és a tartalmak kölcsönösen új megvilágításba helyezik egymást, valamint új értelmet adnak az éppen tapasztalt eseménynek vagy az éppen átélt gondolatnak is.” (Marosán, 2020, 111.) Bicaega szintén kiemeli Husserl emlékezet-konceptióival kapcsolatban, hogy az affektív erőközlés hatására mintegy újrendeződnek a leülepedett értelemalakzatok. Bicaega azt állítja, hogy ha felbukkan egy jelentős múltbéli esemény, akkor annak a jelenbe áramló affektív impulzusa továbbhalad egy bizonyos leülepedett affekcióhoz, majd további affekciókhoz is elér (Bicaega, 2010, 48). Fuchs szintén kiemeli azt a mozzanatot, hogy a testérzetek és az ismerősség érzése (melyek szintén retroaktív-affektív ébresztések) asszociációk és emlékek egész láncolatát és hálózatát idézhetik fel a szubjektumban (Fuchs, 2012a, 20). A retroaktivitás holisztikus jellege kapcsán talán nem túlzás egy rugalmas, organikus és változékony affektív tudattalannról beszélni. A testi-implicit és tudatos-narratív retroaktivitás ugyanennek az affektív tudattalannak a két megnyilvánulási formája, a különbség közöttük a tudatos és tudatküszöb alatti (passzív) működésmódjukban van. Az implicit-testi retroaktivitás még szorosabb szálakkal kapcsolódik a tudat nem-reprezentálható affektív alapzatához a tudatos-narratív retroaktivitással szemben.

Konklúzió

Milyen következményei lehetnek a fent említett affektív tudattalannak a minimális és kevésbé minimális én elemzéseiben? A testemlékezet és a retroaktivitás jelensége kirajzolhatja az utat egy kevésbé minimális én irányába. Míg a minimális én a

¹⁵ A Freud által vizsgált konverziós hisztéria eddig kiaknázatlan lehetőséget tartogathat a testemlékezet fenomenológiai megközelítése számára. Kövály Zoltán a közelmúltban megjelent tanulmányában egyfajta „mentés másként” funkciónak tekinti a szomatizációt, melynek legegyszerűbb esete, amikor az érzelmi szívfájdalom fizikai szívátjéki fájdalommal alakul (Kövály, 2021, 22).

tapasztalatok perspektivikus adódásának nyers tényére utal, a kevésbé minimális énként felfogott affektív identitás egy az én háta mögött húzódó asszociációs hálózat működésmódjára utal. Az affektív identitás és affektív tudattalan az értelemkezdemények átmeneti szürke zónája. A minimális én a tudat intencionális működésének formális lehetőségfeltétele, az affektív identitás viszont egy időben kibontakozó, sematizálható, képlékeny én-alatti szféra, amelynek leülepedett tartalmai retroaktív-affektív ébresztésekkel aktiválhatók.

Amint láttuk, Fuchs szerint a testemlékezet homályos érzetektől és előérzetektől áll, amelyekből önéletrajzi emlékek keletkezhetnek, és asszociációk burjánzása jöhet létre. Bár a retroaktivitás fenoménje nem korlátozható a traumatikus tapasztalat keletkezésére, de talán joggal beszélhetünk traumatikus retroaktivitásról is olyan esetekben, amikor egy meglepő esemény vagy új ismeret hatására hirtelen új színben és új affektív elevenességgel lép színre egy múltbeli esemény. Az affektivitás áramlásának szemléltetésére Ullmann az „erőközlés” metaforát használja, Bergo pedig a „visszahatás” (*retroaction*) kifejezéssel fordítja Husserl passzív szintézisekre vonatkozó elemzéseinek bizonyos passzusait (Bergo, 2009, 322; vö. Husserl, 2001, 173). Az erőközlés és visszahatás dinamikája a retroaktív ébresztések motivációs bázisának tekinthető. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezen a ponton a keletkező értelem fenomenológiája közel kerül Freud energetikai metaforáihoz, aki ingerület és energia hatásairól beszél az asszociációs folyamatok elemzése közben.¹⁶

Fuchs implicit testemlékezet modellje és Ullmann retroaktivitás fogalma kihangsúlyozza a retroaktivitás temporális formájában rejlő kettősséget: a múlt visszaáramlását a jelenbe és a jelen beáramlását a múltba. Az implicit-testi és tudatos-narratív retroaktivitás megőrzi ezt a temporális dinamikát. Mivel alapvetően asszociációs folyamatokról van szó, ezért nem vonatkoztathatunk el a kulcsingerektől és ismeretektől, amelyek mintegy beiktatják, beindítják a retroaktivitás oszcilláló mozgását. Ez a sajátos kétirányú temporális dinamika fontos szerepet játszott a freudi életműben, azonban a freudi utólagosság logikája (*Nachträglichkeit*) csak érintőlegesen jelent meg ebben a tanulmányban. További elemzés tárgyát képezheti, hogy Freud visszaható trauma koncepciója mennyiben tükrözi vagy egészíti ki a retroaktivitás fenomenológiáját.

Felhasznált irodalom

Balogh Sz. (2018). Az én-érzet, a testérzet és kapcsolataik – fenomenológiai elemzés. In: Márton Miklós (szerk.), *Az érzelmek jelentése és a jelentés tapasztalata* (39–59). Budapest: L'Harmattan.

¹⁶ Ugyanakkor ki kell emelni, hogy Husserl affekció fogalma nagyon szorosan összekapcsolódik az időtudat elemzésével is, és van benne egy erőteljes jövőre irányuló tendencia is. A tudatot valamilyen újdonságélmény afficiálja, az affektivitás az ősbnyomásban a legerősebb. A tudat már eleve nyitott a jövő újdonságára, a retroaktív ébresztés érdekes fejleménye, hogy az affekció a múlt irányába is „áramolhat” (vö. Marosán, 2020, 68).

- Bergo, B.** (2009). Trauma and hysteria: A tale of passions and reversal. In: K. B. Golden, B. Bergo (eds.), *The Trauma Controversy: Philosophical and Interdisciplinary Dialogues* (205–231). New York: Suny Press.
- Bernet, R.** (2000). The traumatized subject. *Research in Phenomenology*, 30: 160–179.
- Bicaega, V.** (2010). *The Concept of Passivity in Husserl's Phenomenology*. Dordrecht: Springer.
- Depraz, N.** (2018). Trauma and phenomenology. *Eidos. A Journal of Philosophy of Culture*, 2(4): 53–74.
- Fletcher, J.** (2013). *Freud and the Scene of Trauma*. New York: Fordham University Press.
- Freud, S.** (1895). Project for a scientific psychology. In: J. Strachey (ed. & trans.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (Vol. I) (295–398). London: The Hogarth Press, 1966.
- Freud, S.** (1895). Katharina / Elisabeth von R. kisasszony. Esetleírások Breuer-Freud: *Tanulmányok a hisztériáról* c. kötetéből (SF12). (Ford. Bart István, Schulcz Katalin.) Budapest: Animula, 2011.
- Fuchs, T.** (2005). Corporealized and disembodied minds: A phenomenological view of the body in melancholia and schizophrenia. *Philosophy, Psychiatry, and Psychology*, 12(2): 95–107.
- Fuchs, T.** (2012a). The phenomenology of body memory. In: S. C. Koch, T. Fuchs, M. Summa & C. Müller (eds.), *Body Memory, Metaphor and Movement* (9–22). Amsterdam: John Benjamins.
- Fuchs, T.** (2012b). Body memory and the unconscious. In: D. Lohmar, J. Brudzińska (eds.), *Founding Psychoanalysis Phenomenologically* (69–82). London & New York: Springer.
- Fuchs, T.** (2015). From self-disorders to ego disorders. *Psychopathology*, 48: 324–331.
- Goldie, P.** (2012). *The Mess Inside: Narrative, Emotion, and the Mind*. Oxford: OUP.
- Gusich, G.** (2012). A Phenomenology of Emotional Trauma: Around and About the Things Themselves. *Human Studies*, 35(4): 505–518.
- Husserl, E.** (2001). *Analyses Concerning Passive and Active Synthesis: Lectures on Transcendental logic* (trans. A. J. Steinbock). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, E.** (2006). *Phantasy, Image Consciousness, and Memory (1898–1925)*. (John B. Brough, Trans.). Springer: Dordrecht.
- Husserl, E.** (2012). *Die Bernauer Manuskripte Über das Zeitbewusstsein (1917/18)*. Dordrecht: Springer-Science + Business Media.

- Kozyreva, A.** (2017). *Phenomenology of Affective Subjectivity: Analyses on the Pre-Reflective Unity of Subjective Experience*. Heidelberg: Universitäts Bibliothek.
- Kozyreva, A.** (2018). Non-representational approaches to the unconscious in the phenomenology of Husserl and Merleau-Ponty. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 17(1): 199–224.
- Kőváry Z.** (2021). Rémálom és sikertelen szublimáció. A lélektan összeomlás anatómiája. *Psychologia Hungarica Caroliensis*, 8(1): 19–32.
- Larrabee, M. J.** (1995). The time of trauma: Husserl's phenomenology and post-traumatic stress disorder. *Human Studies*, 18: 351–366.
- MacIntyre, A.** (1999). *Az erény nyomában*. (Ford. Bíróné Kaszás Éva.) Budapest: Osiris.
- Marosán B.** (2020). *Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. Budapest: L'Harmattan.
- Moran, D.** (2011). Edmund Husserl's phenomenology of habituality and habitus. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 42(1): 53–77.
- Pintér J. N.** (2014). *A nem múltó jelen: Trauma és nosztalgia*. Budapest: L'Harmattan.
- Ratcliffe, M.** (2017). *Real Hallucinations: Psychiatric Illness, Intentionality, and the Interpersonal World*. London: The MIT Press.
- Schacter, D. L.** (1996). *Searching for Memory: The Brain, the Mind, and the Past*. New York: Basic Books.
- Schacter, D. – Chiu, C. Y. – Ochsner, K. N.** (1993). Implicit memory: A selective review. *Annual Review of Neuroscience*, 16: 159–82.
- Scott, C. E.** (2009). Trauma's presentation. In: K. B. Golden, B. Bergo (eds.), *The Trauma Controversy: Philosophical and Interdisciplinary Dialogues* (115–124). New York: Suny Press.
- Steinbock, A. (2004). Affection and attention: On the phenomenology of becoming aware. *Continental Philosophy Review*, 37(1): 21–43.
- Strawson, G.** (2000). The phenomenology and ontology of the self. In: D. Zahavi (ed.), *Exploring the Self: Philosophical and Psychopathological Perspectives on Self-Experience* (39–54). Amsterdam: John Benjamins.
- Tengelyi L.** (1998). *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Ullmann T.** (2004). Az idő mint a szubjektivitás alapja és horizontja. In: Boros G., Ullmann T. (szerk.), *A szubjektum problémája: kortárs fenomenológiai tanulmányok* (129–155). Budapest: Tudástársadalom Alapítvány.
- Ullmann T.** (2008). A változás tapasztalata. *Aspecto*, 1: 77–98
- Ullmann T.** (2010). *A láthatatlan forma*. Budapest: L'Harmattan.
- Ullmann T.** (2015). A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás. In: Bujalos I., Tóth M., Valastyán T. (szerk.), *Az identitás alakzatai* (21–37). Budapest: Kalligram.

- Weinberger, J. – Stoycheva, V.** (2020). *The Unconscious: Theory, Research, and Clinical Implications*. New York: The Guilford Press.
- Zahavi, D.** (2005). *Subjectivity and Selfhood: Investigating the First-Person Perspective*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Zahavi, D.** (2014). *Self & Other: Exploring Subjectivity, Empathy, and Shame*. Oxford: OUP.
- Zahavi, D.** (2017). Thin, thinner, thinnest: Defining the minimal self. In: C. Durt, T. Fuchs, & C. Tewes (eds.), *Embodiment, Enaction, and Culture: Investigation the Constitution of the Shared World (193-201)*. Cambridge: MIT Press.